

Füzuli BAYAT

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: fuzulibayat@yahoo.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.1.44>

MÜASİR ŞƏHƏR ƏFSANƏLƏRİ: STRUKTURU VƏ ÖZƏLLİKLƏRİ

Açar sözlər: post folklor, klassik əfsanələr, şəhər əfsanələri, inandırıcılığı, özəllikləri.

SUMMARY

Fuzuli Bayat

Modern urban legends: Structure and features

One of the most widespread genres of post folklore is urban legends. At a time when the modern world is facing a phenomenon such as globalization, urban legends, unlike other genres of folklore, are rapidly spreading between different social groups and distant geographies with the help of the media.

Urban legends, unlike traditional legends, are short and poetic texts as a genre described by a "friend of a friend." In fact, the term "friend of a friend" has become a commonly used term when describing such stories. Its main subject is mysterious, terrifying, frightening, and sometimes humorous stories. There are many values in these stories, such as moral elements, warnings, and truthfulness. The main topics that give rise to any event, gossip or rumor-type information, novel, film, or any deliberately fabricated news, as well as paranormal beliefs that are considered non-traditional beliefs, nightmares, planets, are non-standard texts about objects such as stars, sun, moon, black holes and comets. At the same time, urban legends include topics of interest to modern citizens: technology, food pollution, rising food prices, dating, authoritarianism in government, bribery, money laundering, crime, cars, organ sales, assassinations, internet hackers, and more.

In this article, along with the function and features of urban legends, its similarities and differences with genres that are considered new examples of folklore, such as rumors, gossip, are also studied.

Keywords: post folklore, classical legends, urban legends, persuasiveness, features.

РЕЗЮМЕ

Физули Баят

Современные городские легенды: Строение и особенности

Одним из самых распространенных жанров постфольклора являются городские легенды. В условиях, когда современный мир сталкивается с таким явлением, как глобализация, городские легенды, в отличие от других жанров фольклора, с помощью средств массовой информации стремительно распространяются среди различных социальных групп и в отдаленных географических регионах.

Городские легенды, в отличие от традиционных легенд, представляют собой краткие и поэтические тексты как жанр, описанный «другом друга». На самом деле термин "друг друга" стал общеупотребительным термином при описании таких рассказов. Основной его тематикой являются загадочные, ужасающие, пугающие, а иногда и юмористические рассказы. В этих историях много ценностей, таких как моральные элементы, предостережения и

правдивость. Основными темами, порождающими городские легенды, являются любое событие, сплетня или слуховая информация, роман, кинофильм или любая заведомо сфабрикованная новость, а также паранормальные верования, ночные кошмары, которые относятся к категории нетрадиционных верований, нестандартные тексты о таких объектах, как планеты, звезды, солнце, луна, черные дыры и кометы, небесные камни. В то же время городские легенды включают в себя темы, интересующие современных горожан: технологии, загрязнение продуктов питания, рост цен на продукты, свидания, авторитаризм в правительстве, взяточничество, отмывание денег, преступность, автомобили, продажа органов, убийства, интернет-хакеры и многое другое.

В данной статье, наряду с функцией и особенностями городской легенды, также исследуются ее сходства и различия с жанрами, которые считаются новыми образцами фольклора, такими как молва, сплетня, сплетня.

Ключевые слова: постфольклор, классические легенды, городские легенды, убедительность, особенности.

Giriş: Keçən əsrin ortalarından elmi ədəbiyyata gətirilən şəhər əfsanələri termini sadəcə şəhər sözünə görə deyil, həm də məzmun və formasına, dil və üslubuna, poetik strukturuna görə yeni hadisədir. Xüsusən, Avropa və Amerikada geniş yayılan folklor janrlarından biri olan şəhər əfsanələri və bu əfsanələrin araşdırılmasına diqqət son dövrlərdə daha da artmışdır. N.DiFonzo və P.Bordianın da yazdıqları kimi, şəhər əfsanələri adət və dəyərləri insanlara çatdırmaq üçün fəaliyyət göstərir və bunu əyləncəli bir şəkildə yerinə yetirir. Nəticə etibarilə şəhər əfsanələrinin məzmununu gülməli, dəhşətli və yumoristik hadisələrlə təqdim edilir. Bu əfsanələr müxtəlif məkanlara və zamanlara uyğunlaşan təhkiyə mətnləri ilə örtüşür (DiFonzo, and Bordia, 2007: 32).

Danışılan şəhər əfsanələri mövcud ictimai narahatlıqları və qorxuları əks etdirməklə yanaşı eyni zamanda fikirlərin doğruluğunu da təsdiqləyir. Məhz bu tip hekayələr vasitəsilə biz bəzən şiltaq və təhlükəli görünə bilən dünyamızı anlamaya çalışırıq. Didaktik məzmunlu xəbərdarlıq nağılları kimi, şəhər əfsanələri sınaqdan keçirmək istədiyimiz şeylərin başqalarının başına gələnlər kimi göstərməklə bizi riskli davranışlarla, qorxunc nəticələr verə biləcək işlərlə məşğul olmaqdan çəkindirir. Digər tərəfdən şəhər əfsanələri bizim bir şeylərə olan inamımızı təsdiqləyir. Bu dünyanın böyük və pis bir dünya olduğundan, onun çılgın qatillərdən, narkomanlardan, nəyin bahasına olursa olsun pul qazanmağa çalışan vicdansız şirkətlərdən və vətəndaşlara heç bir faydası olmayan bir hökumətdən təşkil olduğunu bizlərə göstərir (<https://www.snopes.com/2011/03/10/what-are-urban-legends/>).

Müasir şəhər əfsanələri xəbərdarlıq tövsiyələri verən nadir və ya qərribə hadisələrin geniş yayılmış, ancaq təsdiqlənməmiş hekayəsidir (Bax. Guerin, 2003: 251-298; Guerin, 2004; DiFonzo, and Bordia, 2007: 19-35). Digər tərəfdən şəhər əfsanələri dinləyicilərdə/oxuyucularda güclü emosional reaksiyaları stimullaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş sensasiyalı/dramatik məzmunlu əhvalatları ehtiva edir.

Şəhər əfsanəsi və ya müasir əfsanə, həqiqət kimi yayılan, xüsusən də “dostun dostu” və ya ailə üzvlərindən birinin başına gələn, çox vaxt dəhşətli və ya yu-

moristik elementləri olan hekayələrdən ibarət folklor janrıdır. Bu əfsanələr əyləncəli ola bildiyi kimi qorxunc da ola bilər. Şəhər əfsanələri hər kəsin bildiyi şeylərdən danışdığı kimi, qəribəliklərlə dolu sirli, təhlükəli və ya narahatedici hadisələri də nəql edir. Onlar həm də əxlaqi standartların təsdiqi ola bilər, qərəzləri əks etdirə bilər və ya ictimai narahatlıqları anlamlandırmaq üçün bir üslub formalaşdırmağa çalışır. Şəhər əfsanələri ən çox şifahi şəkildə yayılır, ancaq qəzetlər, mobil xəbər programları, e-poçt və sosial media da daxil olmaqla istənilən kütləvi informasiya vasitələri ilə yayılma imkanı da genişdir. (https://en.wikipedia.org/wiki/Urban_legend).

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq şəhər əfsanələrinin başlıca özəlliklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1) Şəhər əfsanəsi şifahi ünsiyyət, yazı və ya media (son dövrlərdə internet) vasitəsilə ötürülən folklor janrıdır.

2) Şəhər əfsanələri doğru olduğunu iddia edən dəhşətli, qorxunc, gülməli, bir çox halda izah olunmaz hadisələrin nəql edildiyi orijinal mətnlərdir.

3) Şəhər əfsanələri ümumilikdə təəccüb doğuran və ya hətta sarsıdıcı emosional effektiv mətnləri təhkiyənin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bir süjet xəttində birləşdirən motivlərdən ibarətdir.

4) Şəhər əfsanələrinin bir qismi qalalar (Məsələn, Qız qalaları haqqındakı əfsanələr), qüllələr, məşhur müğənnilərin, şair və yazıçıların, dövlət xadimlərinin xəstəliyi, ölümü (Məsələn, Stalinin, Beriyanın, Bağırovun ölümləri) ilə də bağlı mətnlərdir.

E.Smironovanın araşdırmalarına görə hazırda məşhur olan ekstrasenslər, UFO-lar və enlonavtlar, adamyeyənlər, əkin dairələri, paralel dünyalara açılan qapılar, anomal zonalar, kabuslar, vəhşi heyvanlar, qəbiristanlıqların, timsahların, metropolun kanalizasiyalarında piranyaların tapılması və s. haqqında əfsanələr daha çox yayılmışdır. Bunlardan bəzi hekayələr rus mədəniyyətinə miqrasiya edildiyi kimi, digərləri ənənəvi strukturunu dəyişdirərək yeni janrın qanunlarına tabe olmuşdur. Həmçinin “kritik” zamanlarda yaradılmış mətnlər var ki, bunlar bəzi tarixi hadisələrin baş verməsi və ya şərhini özəlliyini daşıyır (Смирнова, 2010: 114).

a) Əfsanə Janrı Kontekstində Müasir Şəhər Əfsanələri

Klassik mənada əfsanə həm söyləyici, həm də dinləyicilər tərəfindən inanılan və ya qəbul edilən, bəşər tarixində baş vermiş hadisələrin təhkiyəsindən ibarət folklor janrıdır. Əfsanənin tərifini Timothy R.Tangherlini 1990-cı ildə yazdığı bir məqaləsində vermişdir: “Əfsanə, tipik olaraq, xalq inancının və kollektiv təcrübənin simvolik təmsilini psixoloji səviyyədə əks etdirən və ümumi qəbul edilən inancların yenidən təsdiqi kimi xidmət edən danışq modunda gerçəkləşən qısa (mono-) epizodik, ekotipikləşdirilmiş, tarixiləşdirilmiş ənənəvi təhkiyə növüdür” (Tangherlini, 1990: 385).

Əfsanənin nə olduğuna elmi olaraq cavab verən ilk araşdırmaçılar Grimm qardaşlarıdır. Nağıla çox yaxın olan bu janr haqqında “Əfsanə, həqiqi və ya xəyali

şəxss, hadisə və ya yer haqqında söylənən bir hekayədir” (Sakaoğlu, 1980: 4) çox ümumi bir tərif verilmişdir. Daha sonra Max Luthi əfsanəyə belə bir tərif verir: “Əfsanə qavramı, duyğusal bir anlatımla, söyləyici tərəfindən şüurlu şəkildə gerçək hadisələr söylədiyini iddia edən, dinləyicilərə bu hadisənin həqiqi olup olmadığını, həqiqi isə necə olduğunu düşündürən və gerçəkdən xəbərdar olmağı isdədən, nəsilədən nəsilə şifahi yolla və xarakteristik bir formaya sahib epik janrın adıdır... Əfsanələr əsrarəngiz quruluşa malikdir, əfsanə ilə, insanlar, ruhlar, divlər, cırtıdanlar, meşə-su-külək, heyvanlar, dağlar, cadugərlər, sehrbazlar kimi bilinən və bilinməyən şeylərlə qarşılaşır. Bu məsələlər əfsanənin əsas maraq dairəsini təşkil edir. Bu qeyri-adi hadisələrlə yanaşı, müharibə və bəşəriyyətin ilk dövrləri kimi reallıqlar da bu çərçivəyə daxildir” (Luthi, 2006: 349-350)

Linda Déghə görə əfsanə bədii şəkildə tərtib edilmiş, üçüncü şəxsə danışılmış, keçmişdə və ya tarixi keçmişdə qurulmuş ənənəvi hekayə və ya nəqlətmədir və kiçik cəmiyyətlərdə üz-üzə ötürülür. Söyləyici mövzunu danışarkən zidd fikirlərlə də mübarizə aparır. Bu, əfsanəni digər folklor janrlarından fərqləndirən əsas müəyyənedici xüsusiyyətidir. (Dégh, 2005: 343-345). P.N.Boratav əfsanə janrını aşağıdakı kimi təyin edir: “Əfsanənin əsas xüsusiyyəti onun inanc məsələsidir; dediyi şeylər doğru, həqiqətdə baş vermiş kimi qəbul edilir. Bu xüsusiyyəti ilə əfsanə nağıldan ayrılaraq hekayə və dastana yaxınlaşır. Onun başqa bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, o, sadə danışmaq dili ilə qısa, hər hansı bir üslub probleminə uzaq, hazır qəliblərə yer verməyən qısa bir hekayədir. Dastan parçası mürəkkəb və uzun-uzadı nəql etmə strukturundan qopunca, özünəməxsus üslub keyfiyyətlərini, bədii bəzəklərini itirincə, sadəcə qeyri-adi cəhətləri ilə bir şəxsi ya da bir hadisəni çatdırmaq vəzifəsi ilə məhdudlaşdıqda əfsanəyə çevrilir.” (Boratav, 1969: 106-107).

J.Pentikainen bir məqaləsində Carl-Herman Tillhagenin “Əfsanə günlük həyatın bir parçasıdır”, fikrindən L.Honkonun əfsanələr inacları izah etməkdədir, hökmündən və əfsanələr məhəlli və gəzgin əfsanələr qrupuna qədər ayırmaqdan söz açır (Pentikainen, 2006: 364).

Yüzlərcə əfsanə tərfi arasında yalnız bir neçəsinə toxunmaqla klassik əfsanənin nə olduğuna aydınlıq gətirilməyə çalışıldı. Yoxsa 200 ildir ki, elm adamları hər kəs tərəfindən qəbul edilən bir əfsanə tərfi verə bilməmişdir.

Müasir əfsanə və ya şəhər əfsanəsi post folklorun yeni bir janrıdır, yoxsa əfsanə janrının yenilənmiş formasıdır sualı istər-istəməz ağıla gəlir. Şəhər əfsanələrinin böyük əksəriyyəti klassik əfsanədən fərqli olaraq süjet xəttinə, personajlarına görə əfsanədən çox hekayəyə, daha dəqiq ifadəylə memoralara bənzəyir. Onun internet üzərindən yayılmasını sürətləndirən əsas struktur element cazibədar, sirli, dəhşətli, qorxulu, bəzən də yumoristik olmasıdır. Bu hekayələrdə əxlaqi ünsürlər, xəbərdarlıq, doğruluq kimi bir çox dəyərlər də vardır. Digər tərəfdən biz bu hekayələrə inanırıq, çünki bu hekayələri dostumuz, ya da dostumuzun dostu danışmışdır. Bu özəlliyinə görə elmi ədəbiyyatda bəzən onlara şəhər nağılları,

müasir əfsanələr, şəhər mövhumat hekayələri, bəzən müasir şəhər mifləri, gəzərgi əfsanələr, bəzən də memoratlar deyilir. Ancaq ən çox yaygın olan termin şəhər mifləri ilə şəhər əfsanələridir. Şəhər əfsanəsi R.Dorson və J.H.Brunvand kimi folklorçular tərəfindən 1970-ci illərin başlarından işlədilmiş və sonradan bu termin digər alimlər tərəfindən də çoxunluqla qəbul edilmişdir. İnternet vasitəsi ilə yayılan mətnlərin də əfsanə adlandırılması internet istifadəçilərinin və bütünlükdə cəmiyyətin şəhər əfsanəsi terminini sıx-sıx işlətməsinə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq janrın necə adlandırılması haqqında folklorçular arasında hələ də fikir birliyi yoxdur.

O zaman ilk öncə şəhər əfsanələri dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq və onun ümumiyyətlə əfsanədən, yaxud da müasir əfsanədən fərqi nədir sualına cavab vermək lazımdır. “Şəhər və ya müasir şəhər əfsanələri çağdaş dünya ilə əlaqəli mövzulardır. Şəhər əfsanələrini olmuş və ya baş vermiş bir şey kimi izah edilən, müxtəlif yerlərdə və zamanlarda rast gəlinən qeyri-adi, yumoristik və ya dəhşətli hadisələrin mənəvi təsirlərini ehtiva edən hekayələr kimi müəyyənləşdirmək mümkündür. Əvvəlcə qeyd edək ki, `şəhər` termini həqiqətən o qədər də dəqiq deyil, çünki bu əfsanələr daha çox müasir mövzu ilə əlaqəlidir, yəni tanışlıq, texnologiya, kanserogen maddələr, avtostop və s. təşkil olunub ənənəvi mövzulardan (cəngavərlər, divlər, cadugərlər, yatmış şahzadələr) fərqli olaraq daha çox kosmopolit mövqe daşıyır” (DiFonzo, and Bordia, 2007: 28).

Ümumi əfsanə anlayışından fərqli olaraq şəhər əfsanələrinin ən başlıca özəlliyi tez-tez yeni detalların əlavə olunması, köhnələrin atılması və ya dəyişdirilməsi ilə məzmunun fasiləsiz olaraq yenilənməsidir. Şifahi təhkiyədə hər danışan, yeri və dinləyənləri nəzərə almaqla hər dəfəsində əfsanəni əlavələrlə, yeni materiallarla zənginləşdirir. Şəhər əfsanəsi sürətlə dəyişən və yenilənən forması ilə klassik əfsanədən fərqlənir. Əfsanə də variantlılığı ilə seçilir, ancaq şəhər əfsanəsi qədər sürətlə yenilənmə onda yoxdur. Hər təfərrüat şəhər əfsanəsini ilk söyləyicisindən və ya ilk formasından uzaqlaşdırır. Bir sözlə klassik əfsanədən fərqli olaraq şəhər əfsanələri lokallaşmağa olduqca meyillidir. Tez-tez rast gəlinən bizim oralarda olmuşdur, yaxud bizim kənddə danışirlar ki... formulu müasir əfsanələrin lokal özəllik qazandığından xəbər verir. Digər tərəfdən müasir şəhər əfsanələri zaman keçdikcə ictimai şüurun müəyyən bir hissəsinin, özəlliklə də mədəni təbliğin təşkil edilməsində mühim rol oynayır.

Bununla yanaşı ənənəvi əfsanədə olduğu kimi şəhər əfsanələrində də inanma əsas elementdir. Ancaq bu inanma fərqli şəkillərdə mövcuddur. Klassik əfsanədə inanma əhvalatın qutsallığına görədir. Şəhər əfsanəsində isə inanma fərqli səbəblərə bağlanır. Bunun ən başlıca səbəbi bu əfsanəni danışanın dostumuz və ya ailə üzvümüz, yaxud hörmət etdiyimiz biri olmasıdır.

b) Şəhər Əfsanələrinin Konteksti və Funksiyası

Əslində şəhər əfsanələri termini o qədər də yeni deyildir. Bu termin XIX yüzildə yaranıb, əsrin sonları və XX yüzilin başlarından etibarən nəzəri məqalə və kitabların, həmçinin toplama materiallarının nəşr edilməsi ilə folklorun bir janrı kimi öyrənilməyə başlamışdır. Amerika və Avropada şəhər folklorunun öyrənil-

məsi 1930-cu illərdən başlasa da elmi yanaşmanın yüksək səviyyəyə çatması 1960-cı illərdən sonraya düşür (Beardsley, 1942: 303-335; Jones, 1944: 284-292; Hand, 1965: 439-446; Fine, 1979: 477- 482; Brunvand, 1984; Bennett, 1985: 219-229; Nicolaisen, 1985: 213-218; Klintberg, 1985: 274-287). Rus folklorşünaslığında N.Anitsiferov, E.Baranov, V.Stratenlə başlayan şəhər əfsanələrinin öyrənilməsi Avropada bu sahəyə marağın artması ilə 1980-lərin sonlarından etibarən daha da güclənmişdir (Анциферов, 1924; Анциферов, 1925; Баранов, 1928; Стратен, 1927: 144-170).

Şəhər əfsanələrinin qaynağı yaşanan hər hansı bir hadisə, dedi-qodu və ya şeyiə tipində məlumatlar, roman, film, ya da bilərəkdən çıxarılan hər hansı bir xəbərlə bərabər qeyri-ənənəvi inanclar kimi dəyərləndirilən paranormal inanc kateqoriyasına girən qorxunc yerlər, kabuslar, planetlər, ulduzlar, günəş, ay, hətta sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni sferada qarşılaşılan krizislər, təbii fəlakət və kataklizimlər, qara dəlik və kometlər, göy daşları kimi cisimlərlə bağlı söylənilən qeyri-standart mətnlərdir. Bununla bərabər şəhər əfsanələrini maraqlandıran mövzular – texnologiya, qida çirklənməsi, qida məhsullarının bahalaşması, tanışlıq, idarəetmədə avtoritarlıq, rüşvət, xaricə pul qaçırmaqlar, cinayətlər, avtomobillər, orqan satışları, suiqəsdlər, internet hakerləri və s.dir.

Şəhər əfsanələri bir növü yalan və şeyiə üzərində qurğulanmış hekayələrdir. Burada işin içinə şişirtmələr, fantaziya ünsürləri də girməklə şəhərlinin psixologiyası və düşüncəsi baxımından şüurlu yaradıcılıq əsasında inşa edilən əfsanələr ortaya çıxır. Bir sözlə yalan, şeyiə, fantaziya bir-biri ilə sintez şəklində təqdim edilməklə şəhər əfsanəsi formalaşır ki, klassik əfsanədən məhz müxtəlif ünsürlərin folklorik bağlamda birləşməsi nəticəsində baş verir. Ancaq bu tip əfsanələrin şeyiə, yalan üzərində qurulması bariz şəkildə görünsə də müəyyən həqiqətləri əks etdirdiyindən rəğbət görür. V.Connun da yazdığı kimi şəhər əfsanələri adətən şeyiələr, dedi-qodular kimi başlayır. Bu söz-söhbətlər əvvəlcə bəzi həqiqətləri ehtiva edir, ancaq onlar danışıldıqca və təkrarlandıqca daha mürəkkəb və sensasiyalı əhvalatlara dönüşür. Şəhər əfsanələrinin əsl məqsədi emosional reaksiya, adətən qorxu, qəzəb və ya təşviş, şok kimi hisslər yaratmaqdır (Conn, 2008: 415).

Şəhər əfsanələri ilk növbədə müəyyən mənə və dəyər yaradan, adət-ənənələri təbliğ edən hekayələr kimi fəaliyyət göstərir. Ancaq bu təhkiyə mətnləri vasitəsilə verilmək istənen mesaj əyləncəli və qorxu yaradacaq şəkildə təqdim edilir. Hətta Marjorie D. Kibby, şəhər əfsanələrini çağdaş toplumun qorxularını və vəs-vəsələrini yansıtan “qorxu folkloru (scarelore)” olaraq adlandırır (Kibby, 2005: 779-782). Çünki onların yarandığı kontekst sosial qrupların söhbətləri, çayxanalar, internet üzərindən aparılan chatləşmələr, ictimai toplantılarda danışılanlardır. Buradan da müasir şəhər əfsanələrinin mənəvi və mədəni dəyərləri təbliğ edən və insanları bilgiləndirən və ya qorxudan və ya xəbərdarlıq edici, yaxud mənə kəsb edici funksiyası ortaya çıxır. Şəhər əfsanələrinin funksiyası bununla da bitmir. Müasir şəhər əfsanələrinin bir funksiyası da əxlaqi nəticələr çıxaracaq nümunələr olmasıdır. Ancaq şəhər əfsanələri əxlaqi dəyərləri çatdırmaq üçün fəaliyyət gös-

tərsə də, bunu müəyyən süjet daxilində cəlbedici bir şəkildə verməyə çalışır.

Şəhər əfsanələrindən fərqli olaraq insanların neqativ anlam yüklədikləri “dedi-qodu mətnləri bu günə qədər sistemli bir şəkildə toplanmamışdır. Bunun bir səbəbi dedi-qoduya olan ümumi və psixoloji baxımdan neqativ münasibət, digər səbəb də bu tip mətnlərin xüsusi, müstəqil şəkildə dəyərləndirilməməsidir. Yəni, dedi-qodu söhbətləri və yazıları folklor mətni kimi qəbul edilmir. Ancaq istər mövzusu və kökü, istərsə mahiyyəti və şəkli baxımından dedi-qodu folklorun janrı olmağı haqq edir. Cəmiyyət dedi-qodusuz yaşaya bilməz. Dedi-qodu bilgi alış-verişinin bir şəkli, insan aldığı bilgiyi beynində aydınlatır, çözümlər, bəzəyir və başqalarına verir” (İsahanlı və Gazanfərgizi, 2020: 131). Bir sözlə, Azərbaycan folklor elmində qeybət və dedi-qodu hələ ki, şifahi xalq ədəbiyyatı mətni kimi öyrənilməmişdir.

Müasir şəhər əfsanələrinin mədəni və ya iqtisadi kontekst haqqında dərin sosial şərhlər təqdim etdiyini (Brunvand, 1981; Fine, 1992) və ya təhtəşüuru yansıtdığını (Dundes, 1971: 21-36) göstərən tədqiqatçıların əksinə Ch.Heath və digərləri (Heath, 2001: 1029) əfsanələri bir çox hallarda sosial mühitin ən mühüm xüsusiyyəti olan ortaq mədəniyyət deyil, ortaq psixoloji amil kimi araşdırırlar. Başqa sözlə müasir şəhər əfsanələrinin əsas qaynağı sosial-mədəni və iqtisadi kontekst olmayıb, emosional psixoloji mühitdir. Buna qorxu yaradan xurafatla bağlı əfsanələri daxil etmək olar. Digər tərəfdən tarixi abidələrlə bağlı əfsanələr məzmunca daha çox bilgiləndirmək funksiyasını yerinə yetirir. Bakıda Atəşgah, Qız qalası, Yanardağ, Şirvanşahlar və Abşeron qalaları, Gəncədəki Göy İmam və ya İmamzadə türbəsi haqqındakı əfsanələri buna misal olaraq vermək mümkündür.

Şəhər əfsanələrinin təkrarlanma prosesində konkret təfərrüatlar daha çox dəyişgənlik göstərir, lokal ünsürlər qabarıq şəkildə təqdim edilir. Bəzi bilim adamları insanların yeni hekayələri təkrar danışmağa üstünlük verməsinin səbəbini əhvalatın məlum olub olmamasına bağlayırlar. Yəni bir hekayə artıq məlumdursa, onu təkrar danışmağa heç bir səbəb olmaya bilər (Rosnow, 1988: 29-42; Rosnow, 1986: 189-194). Ancaq Azərbaycan şəraitində hər kəsin bildiyi bir çox müasir şəhər əfsanəsi bir az fərqli variantlarda dəfələrlə, təkrar-təkrar anlatılır. Bu isə yeni şəhər əfsanələrinin yaranmasına nisbətən məlum olanların variantlaşmasının daha sürətlə getdiyini göstərir.

Digər tərəfdən başqa folklor janrlarında olduğu kimi şəhər əfsanələri də ilk növbədə hekayənin süjet xəttini qurur, öncə hadisələrin ümumi mənzərəsi yaradılır, sonra hadisələr inkişaf edərək kulminasiya nöqtəsinə çatdırılır və arxasınca düynünün açılması, yəni çözümlər başlayır. Şəhər əfsanələrinin əsas fərqləndirici poetikası nəql edilən hadisələrin qeyri-adi, dəhşətli, bilgiləndirici və ya gülməli olmasına görə mətnin kompozisiya elementlərinin də fərqlilik göstərməsidir.

c) Şəhər Əfsanələrinin Özəllikləri

Şəhər əfsanələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də mövzularının nisbətən sabit olmasına baxmayaraq, təfərrüatların tez-tez dəyişməsi və şəraitə, şəhərin tarixi ənənəsinə, mövcud coğrafiyasına uyğunlaşmasıdır. Məsələn, yer ad-

ları, topoqrafik məlumatlar, tarixi hadisələr buna misal ola bilər. Bunu şəhər əfsanələri külliyyəti də açıq bir şəkildə göstərir (Brunvand, 2012; Tucker, 2005). Yuxarıda da deyildiyi kimi keçmiş zamanın hekayələri yeni məzmun alır. Klassik əfsanələrin motivləri yeni şəhər əfsanələrinin qurulmasında əsas rol oynayır.

Şəhər əfsanələri geniş auditoriyaya çatdırılan, ağızdan-ağıza və ya e-poçt vasitəsilə ötürülən hekayələrdir. “E-poçt vasitəsilə çoxlu sayda insana məlumatı sürətlə yaymaq imkanı dedi-qoduların, şayiələrin şəhər əfsanəsinə çevrilməsi üçün lazım olan vaxtı kəskin şəkildə qısaldır. E-poçt həm də şəhər əfsanələrinin qeyri-müəyyən müddətə yayıla biləcəyini və ya vaxtaşırı yenidən ortaya çıxmasını təmin edir” (Conn, 2008: 415). Şəhər əfsanələri insanların məlumatı necə yadda saxladıklarını və yaydıklarını öyrənməkdə digər hekayə növləri ilə müqayisədə bir neçə cəhətdən fərqli üstünlüyə malikdir.

Birincisi, şəhər əfsanələrinin təkrar danışılma ehtimalı yüksəkdir.

Digəri isə, şəhər əfsanələri həm təcrübədən əvvəl, həm də bu təcrübənin iki mərhələsi arasında hekayənin qavranılmasına və onun təkrar nəql edilməsinə necə təsir etdiyini düşünməyə imkan verməsidir (Fox Tree, 2007: 462).

Şəhər əfsanələri şifahi şəkildə yayıldığı kimi, yazılı və elektron formada da ötürülür. İnternet kanallarında, e-poçt adresində, bəzi qəzetlərdə, internet saytlarında şəhər əfsanələri daha geniş yayılmaqdadır. Hətta bəzi internet kanallarında hər hansı bir aktyor və ya aktrisa, müğənni, proqram aparıcısı, tanınmış siyasi xadim haqqında fərqli-fərqli əfsanələr söylənir. Azərbaycan mühitində Şövkət Ələkbərovanın ərinin özünü öldürməsi, Nəzakət Məmmədovanın ölümü ilə bağlı şəhər əfsanələri, “Böyük dayaq” filminin qəhrəmanı Rüstəm kişinin (Ələsgər Ələkbərov) ölümü əfsanəsi, Hökumə Qurbanova haqqında əfsanələr, onun Ələsgər Ələkbərobla evliliyi, boşanması, sonra bir rəssamla evlənməsi, ondan da boşanması, sonra özündən 17 yaş kiçik aktyorla eşq macərəsi, Moskvada qızıklarını bir mağazada unutması və ya oğurlatması, xəstələnməsi, qızı ilə eyni xəstəlikdən (xərçəng) eyni xəstəxanada, eyni gündə, ancaq 1 il ara ilə ölməsi, Gülşən Qurbanovanın guya diri-diri basdırılması, qəbrinin açılması və kəfənin qan içində olması, üz-gözünün cırıq-cırıq olması, guya işlədiyi bir cinayətə görə qaçqınların yataqxanasında gizlənməsi və s. son illərdə internet kanallarında söylənilən yeni əfsanələrdir. Bu əfsanələrin təməlini təbii ki, şayiələr və dedi-qodular təşkil edir.

Müasir şəhər folkloru ilə ən çox məşğul olan Amerikalı folklorçu Jan Harold Brunvandə görə insanlar artıq klassik əfsanələrdən daha çox şəhər əfsanələri adlandırılan qısa, olmuş kimi göstərilən və geniş yayılan əfsanə türünə ehtiyac duyurlar. Bununla bağlı o, yazdığı bir çox əsərində bu janrın özəllikləri, koqnitiv dəyəri və alt qrupları haqqında geniş məlumat verir. Brunvandə görə əfsanələrlə bağlı iki nöqtəyə diqqət etmək lazımdır:

Birincisi, əfsanələrin və folklorun yalnız sözdə ibtidai və ya ənənəvi cəmiyyətlərdə meydana gəlmədiyini təsdiqləmək,

İkincisi isə, əfsanələri öyrənməklə şəhər və müasir mədəniyyət haqqında çox

şeyi öyrənməyin mümkünlüyü (Brunvand, 1994; Brunvand, 2001) məsələsidir.

Müasir şəhər əfsanələrinin başlıca özəlliklərindən biri onun baş vermiş hər hansı bir hadisə haqqında olmasıdır. Hətta KİV üzərindən yayılan şəhər əfsanələri də bir çox halda inandırıcılığı ilə önə çıxır. Ancaq bəzi insanlar, bu bir mifdir deyimi ilə, eyni semantik yüklü - bu bir şəhər əfsanəsidir - deməklə onu yalanla eyniləşdirirlər. Şəhər əfsanəsinin yalan və fantaziyadan ən böyük fərqi onun bir çox nöqtədə real hadisələrdən bəhs etməsidir. Təbii ki, şəhər əfsanələrinin də tərkibində uydurma, həqiqətlə tam uyuşmayan elementlər vardır.

Bütün bunlara baxmayaraq şəhər əfsanələri sanki bir çox tərəfi ilə dinləyənləri/oxuyanları fakt qarşısında qoymuş olur. Məsələn, biz özümüz UFO görməsək də danışanların çoxluğunu, yazılanların doğruluğunu isbatlamaq naminə söyləyicilərin gətirdikləri faktlarla qarşı qarşıya qalırıq. Nəticədə, uçan aparatlar bizim sanki gündəlik qarşılaşdığımız obyektə çevrilir və insan istər-istəməz UFO-lara, başqa planetlərdən gələnlərin bizim aramızda olduğuna inanmaq zorunda qalır. Ona görə də şəhər əfsanələrinin öyrənilməsi akademik araşdırma baxımdan vacibdir, çünki onlar geniş auditoriyaya çatdırılan və potensial olaraq əhəmiyyətli sayda insana təsir edən davamlı sosial məzmunlu hekayələri təmsil edir. Həqiqətən də, bir çox dinləyici/oxucu yanlış olaraq şəhər əfsanələrinin faktiki material ehtiva etdiyinə inanır (Dagnall, 2017).

Şəhər əfsanələri həm də onun qədər yayqın olan mif termininin özünü yansıdır. Başqa sözlə ümumi şəkildə əfsanələrin, konkret halda isə şəhər əfsanələrinin bir çox özəlliklərini Bill Ellisin (Ellis, 2007: 8-9) bir yazısına dayanaraq bu şəkildə göstərmək mümkündür. Əfsanələr heç bir şəkildə ümumiyyətlə hər hansı bir mədəniyyətin cəhalətinə və ya ibtidailiyinə işarə etməz. Əfsanələr, yalnız şifahi şəkildə deyil, eyni zamanda populyar media və artıq ritualaşdırılmış ictimai tədbirlər vasitəsilə yayılan ictimai təhkiyə formasıdır. L.Dégh və daha yaxın zamanlarda J.H.Brunvand tərəfindən əsası qoyulan nəzəriyyənin izləyiciləri olan bilim adamları kiçik qruplarda üz-üzə ünsiyyət nəticəsində yaranan antikvar folklor tərifinə qarşı etirazlarını bildirdilər. Əfsanə hər hansı bir xalqın mədəniyyət strukturunun bəzi mübahisəli ünsürlərini təcəssüm etdirir. Bu da öz növbəsində əfsanənin təhkiyə mətnimi, yoxsa inanc olduğu məsələsini gündəmə gətirir. Əfsanələr həm də subkultura dərindən köklənmiş daha böyük fikirlər, inanclar və fəaliyyətlər toplusunun bir hissəsidir. Əfsanələr, müntəzəm ünsiyyət vasitələri olmayan subkulturların bir-biri ilə təmasda olmaq məcburiyyətində qaldığı zamanlarda daha intensiv olur. Belə bir vəziyyətdə əfsanələr daha çox dialektik əlaqədə ortaya çıxır və iki subkultur bir-biri haqqında oxşar əfsanələr yaradır. Nəhayət, əfsanə ilə bağlı bütün hərəkətlər siyasi yüklü aktlardan ibarətdir.

Təqlid olunan bir çox tarixi şəxslər internetdə memləşərək obrazlaşır. Azərbaycanda internet saytlarında məşhurlaşan insanların bir qisminin ümumiləşərək sonradan şəhər əfsanə qəhrəmanına dönüşməsi faktı bunu açıqca göstərir. Məsələn, “Prostoy vətəndaş”, “Alqasım oğlanı”, “Tağı Əhmədov”, “Daşqınov Fə

lakət Sunami oğlu”, “Əhalinin şeyi ilə oynamayın!”, “327 milyon əhali”, “Toyda xeyir-dua”, “Ayə, hareyə gedirsən, ayə?” və s. kimi internet saytlarındakı memlərin şəhər əfsanələrinin yaranmasında mühim rol oynadığı danılmazdır. Müasir şəhər əfsanələrinin bu özəlliyi onun şayiə, qeybət, memlərlə yaxın əlaqədə olduğunu isbatlayır. Belə bir özəllik ənənəvi əfsanə janrı üçün xarakterik deyildir. Nəticədə müasir şəhər əfsanəsi postmodern çağın yeni folklor janrı olmağa namizəd olmasa da klassik əfsanə anlayışının struktur və məzmun planının xeyli dərəcədə yenilənmiş və dəyişmişdir, qənaəti hasil olur.

Nəticə: Şəhər əfsanələrinə bənzər şifahi mətnlər Amerikadan, Avropadan tutmuş dünyanın bir çox xalqlarında mövcuddur. Hər xalqın milli psixologiyasına, yaşam tərzinə, dünyagörüşünə, şəhərin həm coğrafi, həm də siyasi-iqtisadi vəziyyətinə görə bu əfsanələrin məzmunu dəyişir. Amerika və Avropa, qismən də rus şəhər əfsanələri arasında mövzusu və funksiyası baxımından yaxınlıq vardır. Şəhər əfsanələri müasir dünya ilə birbaşa bağlı olub bəzən yumoristik, bəzən dəhşətli, bəzən də qeyri-adi hadisələr haqqında təhkiyə mətnidir. Şəhər əfsanələrinin əsas funksiyası mənaları, adət-ənənə və dəyərləri çatdırmaqdan, insanları bilgiləndirməkdən ibarətdir. Bu isə özünü bu janrın strukturunda və dəyişkən mövzusunda göstərir. Bir sözlə, müasir şəhər əfsanələrinin yarandığı kontekst klassik əfsanə kontekstindən fərqlənir.

Şəhər əfsanələri əsasən paranormal inanc kontekstində ortaya çıxsa da epik əsər kimi süjet xətti və personajları ilə tam bir əfsanə janrı kimi formalaşır. Məzmunundan asılı olmayaraq şəhər əfsanələrinin idrak, şok kimi hislər yaratması onu təsirli edən əsas struktur elementləridir. Şəhər əfsanələri özünün motivləri, mövzuları və simvolizmi ilə ənənəvi əfsanələrdən bir çox struktur elementi almışdır. Şəhər əfsanələrinin bir subkultur elementi kimi orijinallığı onun ümumi elementləri - ilkin şahidin, çox az rastlansa da iştirakçının adından danışılması, danışılanlardan çıxarılan dərsə əməl edilməsi, məhəl qoymayanlar üçün ciddi xəbərdarlıqların edilməsi və s. ehtiva etməsində özünü göstərir.

Şifahi şəkildə yayılan şəhər əfsanələri son dövrlərdə internetin sürətlə inkişafı nəticəsində elektronik mühitə də daşınmışdır. Artıq şəhər əfsanələri yerini sosial medya əfsanələrinə buraxmaqdadır. Doğru olub olmadığına baxmadan ağızdan ağıza keçərək dəyişən və fərqlilənən hər hansı bir şəhər əfsanəsi indi WhatsApplarda, internet saytlarında dolaşmaqda, daha geniş kütləyə çatdırılmaqla bərabər yeni bir özəllik də qazanmaqdadır.

Azərbaycan folklorşünaslığı üçün yeni olan şəhər folkloru və onun geniş yayılan janrlarından biri olan müasir şəhər əfsanələrinin spesifikliyinin, motif və süjet strukturunun, funksiyasının izah edilməsi toplama materiallarının az olmasına, nəzəri ədəbiyyatın olmamasına görə hələ də folklor elmi qarşısında problem olaraq qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

BEARDSLEY, R.K. (1942). "The Vanishing Hitchhiker", *California Folklore Quarterly*, Vol. 1, Iss. 4, s.303-335.

BENNETT, G. (1985). "What's 'Modem' about the Modern Legend?", *Fabula*, Vol. 26, s.219-229.

BORATAV, P.N. (1969). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

BRUNVAND, J.H. (1981). *The Vanishing Hitchhiker: American Urban Legends and their Meanings*. New York: Norton.

BRUNVAND, J.H. (1984). *The Choking Doberman and Other "New" Urban Legends*. New York and London: W.W. Norton.

BRUNVAND, J.H. (1994). *The Big Book of Urban Legends*. New York: Paradox Press.

BRUNVAND, J.H. (2012). *Encyclopedia of Urban Legends*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO.

CONN, V.S. (2008). "Editorial Research Rumors as Urban Legends", *Western Journal of Nursing Research*, Vol. 30, No 4, s.415-416.

DAGNALL, N.D., A.Drinkwater, K.Parker, A.and Clough, P.J. (2017) "Urban Legends and Paranormal Beliefs: The Role of Reality Testing and Schizotypy", *Frontiers in Psychology*, 8, Article 942. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00942>

DEGH, L. (2005). "Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı". Çev. S.Gürçayır. *Halkbiliminde Kuramalar ve Yaklaşımlar 2*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, s.342-353.

DiFONZO, N. and Bordia, P. (2007). "Rumor, Gossip and Urban Legends", *Diogenes* 213, s.19-35.

DUNDES, A. (1971). "On the Psychology of Legend", In W.D.Hand (Ed.), *American Folk Legend: A Symposium*. Berkeley, CA: University of California Press, s.21-36.

ELLIS, B. (2007). "The Roots of 'Perspectives on Contemporary Legend'", *The 1960 Rhodes-Livingstone Institute Conference, "Myth in Modern Africa"*, *Contemporary Legend. New Series. Vol. 10*, s.1-37.

FINE, G.A. (1979). "Coke-Lore and Coke Law: Urban Belief Tales and the Problem of Multiple Origins", *Journal of American Folklore*, Vol. 92, Iss. 366, s.477- 482.

FINE, G.A. (1992). *Manufacturing Tales: Sex and Money in Contemporary Legends*. Knoxville, TN: University of Tennessee Press.

FOX TREE, J.E. & Weldon, M.S. (2007). "Retelling Urban Legends", *American Journal of Psychology*, 120 (3), s.459-476.

GUERIN, B. (2004). *Handbook for Analyzing the Social Strategies of Everyday Life*. Reno, NV: Context Press.

GUERIN, B. (2003). "Language Use as Social Strategy: A Review and an Analytic Framework for the Social Sciences", *Review of General Psychology* 7 (3), s.251-298.

HAND, W.D. (1965). "Status of European and American Legend Study", *Current Anthropology*, Vol. 6, Iss. 4, s.439-446.

İSAHANLI, H., Gazanfargizi, A. (2020). "Dedikodu Halkbilim Türü Müdür?", *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, s.127-146.

JONES, L.C. (1944). "Hitchhiking Ghosts in New York", *California Folklore Quarterly*, Vol. 3, Iss. 4, s.284-292.

KIBBY, M.D. (2005). "Email Forwardables: Folklore in The Age of The Internet",

New Media & Society, 7(6), s.770-790.

KLINTBERG, B. (1985). "Legends and Rumors about Spiders and Snakes", *Fabula*, Vol. 26, s.274-287.

LUTHI, M. (2006). "Masalın Efsane, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı", Çev. S.Sönmez. *Halkbiliminde Kuramalar ve Yaklaşımlar 1*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2006, s.349-353.

NICOLAISEN, W.F.H. (1985). "Perspectives on Contemporary Legend", *Fabula*, Vol. 26, s.213-218.

PENTİKÄINEN, J. (2006). "Efsanenin Yapısı ve Fonksiyonu". Çev. İ.Görkem. *Halkbiliminde Kuramalar ve Yaklaşımlar 1*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, s.363-378.

ROSNOW, R.L., Yost, J.H., & Esposito, J.L. (1986). "Belief in Rumor and Likelihood of Rumor Transmission", *Language and Communication*, 6 /3, s.189-194.

ROSNOW, R., Esposito, L., Gibney, L. (1988). "Factors Influencing Rumor Spreading: Replication and Extension", *Language and Communication*, 8 / 1, s.29-42.

SAKAOĞLU, S. (1980). *Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

TANGHERLINI, T.R. (1990). "It Happened Not Too Far from Here...: A Survey of Legend Theory and Characterization", *Western Folklore Vol. 49, No. 4*, s.371-390.

TUCKER, E. (2005). *Campus Legends: A Handbook*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO.

АНЦИФЕРОВ, Н.П. (1924). *Быль и Миф Петербурга*. Пг.: Брокгауз-Ефрон.

АНЦИФЕРОВ, Н.П. (1925). *Пути Изучения Города Как Социального Организма. Опыт Комплексного Подхода*. Ленинград: Сеятель Е.В.Высоцкого.

БАРАНОВ, Е.З. (1928). *Московские Легенды*. Вып. 1. Москва: Мосполиграф.

СТРАТЕН, В.В. (1927). "Творчество Городской Улицы", *Художественный Фольклор*. Вып. 2-3. Москва, s.144-170.

СМИРНОВА, Е.В. "Устойчивые Мотивы Сюжета 'Геопатогенная Зона' в Городской Легенде", *Вестник Челябинского Государственного Университета*. 2010. №21 (202). *Филология. Искусствоведение*. Вып. 45, s.114-119.

İnternet materialları https://en.wikipedia.org/wiki/Urban_legend

